

Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Adab-ı Umumiyenin Muhafazası ve Kadın

Conservation of General Decency and Woman in the Last Period of the Ottoman Empire

Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTOP ¹

Öz

Batılılaşmaya çalışan Osmanlı yönetimi kurumsal hamleler yapmaya çalışırken Osmanlı elitleri ya da elitlerin haremî ise batılı toplumları taklit ederek görsel anlamda batılılaşma çabalarına girişmişlerdir. Tüccarlar ve diplomatlar sayesinde Osmanlı bürokratlarının hanelerine kadar giren Avrupa'nın lüksü, özellikle başkent İstanbul'da hane içi yaşantıyı da değiştirmiştir. Bundan etkilenen Osmanlı kadınları da zamanla Avrupalılar gibi giyinmeye başlamışlar ve kadınların bu tavrı gerek toplum gerekse Saray nezdinde tepki ile karşılanmıştır. Ayrıca kadınların arabalara binmek, mesire yerlerine gitmek veyahut büyük mağazalarda alışveriş yapmak gibi yeni alışkanlıklar edinmesi de zaman zaman irade-i seniyyeler ile yasaklanmıştır. Bu çalışma, Osmanlı kadınlarının Avrupa'yı taklit suretiyle edindikleri yeni alışkanlıklara karşı devletin resmi tavrını ve bu hususta aldığı tedbirleri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Osmanlı yönetiminin adab-ı umumiyenin muhafazası adına kadınlara yönelik getirdiği kısıtlamalar ve yaptırımlar arşiv belgelerine dayandırılarak tartışılmıştır. Sultan II. Mahmud döneminde kadınların güvenliklerini sağlamak adına onların tek başlarına seyahat etmeleri yahut mesire yerlerine gitmeleri yasaklanırken, Sultan Abdülhamid II döneminden başlayarak Osmanlı Devleti'nin son yıllarında bu yasak şer'i söylemlerle uygulanmaya çalışılmıştır. Arabalarla gezmenin veya batılı kıyafetler giyinmenin çoğunlukla Osmanlı elitlerinin haremine mahsus bir alışkanlık haline gelmesiyle devletin aldığı tedbirler, nüfuzlu aileler karşısında yetersiz kalmış ve çoğunlukla işe yaramamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, batılılaşma, kadınlar, adab-ı umumiye, yasaklar

Makale Türü: Araştırma

Abstract

While the Ottoman administration, which was trying to westernize, tried to make institutional moves, the Ottoman elite or the elite's harem attempted to westernize visually by imitating western societies. The luxury of Europe, which entered the houses of Ottoman bureaucrats thanks to the merchants and diplomats, also changed the domestic life, especially in the capital city of Istanbul. Ottoman women, who were affected by this, started to dress like Europeans over time, and this attitude of women was met with reaction from both the society and the Palace. In addition, it was forbidden for women to adopt new habits such as getting into carts, going to recreation areas or shopping in big stores from time to time. This study aims to reveal the official attitude of the state and the measures taken in this regard against the new habits of Ottoman women by imitating Europe. The restrictions and sanctions imposed by the Ottoman administration on women in the name of maintaining public morals are discussed based on archival documents. During the reign of Sultan Mahmud II, while women were prohibited from traveling alone or going to recreation areas in order to ensure their safety, this prohibition was tried to be implemented with religious discourses in the last years of the Ottoman Empire, starting from the reign of Sultan Abdülhamid II. The measures taken by the state were insufficient against the influential families and mostly did not work, as traveling in cars or wearing western clothes became a habit mostly reserved for the Ottoman elite's harem.

Keywords: Ottoman Empire, westernization, women, general decency, prohibitions

¹Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, fozttop@agri.edu.tr

Paper Type: Research

Giriş

Kuruluşundan itibaren Hıristiyan devletlerle savaşan Osmanlı Devleti, askeri arenada kaybetmeye başlaması ile beraber üstünlüğün batıda olduğunu görüp hissetmeye başlamıştı. *“Fakat Haçlı Seferlerine kadar uzanan ideolojik gerginlik”* hem bu üstünlüğün kabullenilmesini hem de batılılaşma düşüncesinin oluşmasını geciktirmişti (Ülken, 2015, s.5). Sonuçta asırlar boyunca cihat anlayışı ile “kefereye” karşı mücadele etmiş Osmanlı Devleti'nin “keferenin” üstünlüğünü derhal kabul etmesi ve hayatta kalmak için onlar gibi olmak zorunda olduğu düşüncesine derhal kapılması beklenemezdi.

Sultan III. Ahmed devrinden Sultan II. Mahmud'a kadar olan süreçte yüzeysel olan fakat kalıcı olamayan batılılaşma hamleleri, II. Mahmud'un batılı manadaki kurumsallaşma girişimleri ve akabinde Tanzimat'ın pozitivist felsefe ile bezenmiş topyekûn dönüşüm çabaları ile birlikte köklü olmasa da kalıcı ve sonraki nesiller üzerinde önemli etkiler yapmış bir reformlar dizisi ortaya çıkarmıştı.

Lale Devrinden başlayarak Genç Osmanlıların örgütlenmesine kadar geçen süreçte reform girişimlerinin Saray/Babıali merkezli olması ve halkın bu yönde herhangi bir talebi olmaması nedeniyle, reformların halk nezdinde anlaşılması yahut doğru anlaşılması çok mümkün değildi. Özellikle halkla doğrudan etkileşim halinde olup Tanzimat'la sistemden kısmen tasfiye edilebilen yenilik karşıtı ulemanın varlığı, reformların halka indirgenememesinde veya tepki görmesinde önemli bir faktördü.

Reformların ya da batılılaşmanın tam olarak anlaşılmamasında sadece halkın değil bürokrat ve ileri gelenlerin payı da vardı. Zira gerek İstanbul'da, gerekse Avrupalıların ikamet ettiği bazı liman şehirlerinde Avrupalı diplomat ve tüccarlar, Osmanlı bürokratlarının batılı ürünlerle ve batının lüksüyle tanışmalarını sağlamıştı. Böylece elitlerin gündelik hayatına dahil olan batının lüksü (Biber, 2009, s.34) zamanla kadın erkek tüm hane halkını etkilemeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'ne gereken ilmi, teknik, hukuki ve kurumsal manada bir batılılaşma iken görsellik ve gösteriş üzerine bina edilen sığ bir batı taklitçiliği kıyafet ve lüksle Osmanlı toplumuna sirayet etmeye başlamıştır.

19. yüzyıl boyunca Osmanlı topraklarında yaşanan siyasal gelişmeler ise batılılaşmanın zarureti ve zararları üzerine politika yapımcılar, aydınlar ve ulema arasında bitmek bilmez bir tartışma yaratmıştı. Sırp İsyanı ile başlayan süreçte önce Rumların bağımsızlık kazanması, Girit İsyanı, 93 Harbi ile Ruslara karşı alınan ağır yenilgi ve özellikle Balkanlardaki toprak kayıplarının üzerine Fransa ve İngiltere tarafından gerçekleştirilen işgaller Osmanlı Devleti'nin ne kadar yalnız olduğunu da göstermişti. 19. Yüzyılın sonlarında İran, Fas ve Osmanlı Devleti dışındaki tüm Müslümanlar Avrupa devletlerinin sömürgesi haline gelmişti (Tanör, 2007, s.163). Karşı cephede ise tamamen Hıristiyan topluluklar vardı. Tüm bu süreç Hıristiyanlık karşıtlığı ile beraber batılılaşma karşıtlığını savunanlara da haklı gerekçeler de vermiştir. Öte yandan 93 Harbi sonrası Rus yayılmacılığının neden olduğu Anadolu'ya yönelik Müslüman göçleri de bir taraftan nüfus içerisindeki Müslümanların sayısını arttırmıştı (Zürcher, 2006, s.120). Demografik yapıdaki değişimin de katkısıyla daha fazla İslami kimlik kazanan Osmanlı Devleti'nde, mutlakiyet yönetimini savunan Sultan II. Abdülhamid, hilafeti gerek Osmanlı topraklarında gerek İslam dünyasında görünür kılabilmek adına harekete geçmiştir (Deringil, 2017, s.29). Tüm bu etkenler, Osmanlı Devleti'nin içerideki bağları kuvvetlendirebilmek adına İslami söylemleri arttırmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti, tıpkı Hobsbawm'ın kuramsallaştırdığı gibi, hızlı bir toplumsal dönüşüm yaşayarak eski geleneklerden beslenen zayıflamış veya yok olmuş sosyal kalıplar ile birlikte yeni gelenekler oluşturmaya başlamıştır. (Hobsbawm, 2000, s.4). Yeni bir gelenek oluşturmaya çalışan Osmanlı gibi köklü bir medeniyette de doğal bir şekilde fikrî çatışmalar yaşanmıştır.

Son aşamada tartışmalar batılılaşmanın ne olduğu üzerine yoğunlaşmıştır. Batılılaşmak bir taraftan dinden uzaklaşmak ya da dini bırakmak olarak algılanırken, diğer yandan dönemin bazı aydınları, dinin bir kenara bırakılarak kökten batılılaşmak gerektiğini savunmuşlardır. Bu ikinci grubu Mehmed Akif şöyle eleştirmektedir: “*Garb’ı taklit etmezsek ne desek beyhude/ Bir de din kaydını kaldırmalı, zira o bela / Bütün esbab-ı terakkimize engel hâlâ*” (akt. Bostan Ünsal, 2005, s.75); “*Bize efkâr-ı umumiyesi lazım Garb’ın/ O da Allah’ı bırakmakla olur herzesini/ Halka iman gibi telkin ile dinin sesini/ Susturan aptalın idrakine bol bol tükürün!*” (akt. Bostan Ünsal, 2005, s.75).

Topyekûn batılılaşmak noktasında erkeklerin kılık kıyafeti Sultan II. Mahmud döneminde alınan kararlar aşağı yukarı aynı şekilde yürürlükte idi. Devlet memurları batılı tarzda kıyafetleri giyinip kuşanmıştı ve erkeklerin kıyafetlerin “mahrem” konusunda herhangi bir sorun teşkil etmemiştir çünkü erkeklerin mahrem yerleri eskide de yenide de kapalı idi. Ancak kadınların batılı tarzda giyinmeye başlaması Kur’an-ı Kerim’in ziynet yerlerinin örtülmesi emrine karşı gelmek olarak algılandığından kadının giyim tarzını değiştirmesi en başta erkeklerin tepkisini çekmiştir. Kadınların giyim-kuşamı ile oluşan yeni moda üzerindeki tartışmalar basında dahi yer bularak çeşitli tartışmalar oluşturmuştur (Topçu, 2019). Bu çalışma, kadınların kılık-kıyafetindeki dönüşümüne Osmanlı Devleti’nin nasıl baktığını ve adab-ı umumiyenin muhafazası noktasında nasıl bir yaklaşımda bulunduğunu açıklamayı amaçlamaktadır.

1. Adab-ı Umumiyenin Muhafazası ve Kadın

Bazı araştırmacılar tarafından “medeniyet çağı” olarak adlandırılmış olan 19. yüzyılda (Tunç Yaşar, 2022, s.1) batı merkezli olarak yeni bir medeniyet geleneği oluşturulmaya çalışılmıştır. Tüccarlar ve ordular vasıtasıyla yayılan bu yeni kurallara maruz kalan toplumlar tarafından genel manada kabul görmeye birlikte tepki de görmüştür.

Osmanlı Devleti’nde ahlak ve edep kavramlarına yönelik Kınalızade ve Gelibolulu Mustafa Ali gibi isimler eser vererek Osmanlı toplumunun davranışları üzerine Kur’an-ı Kerim ve sünnetle temellendirilmiş (Tunç Yaşar, 2022, s.4) bir doktrinler silsilesi oluşturmuşlardır. Ancak bu doktrin sadece Osmanlı özelinde değil, İslamiyetin doğuşundan bugüne İslam şehirlerinde görülen pratiğin teoriğe dökülerek idealize edilmesi şeklinde geliştirilmişti. Ancak batılılaşma ile birlikte, batının görselinin Osmanlı toplumuna sirayet etmesi üzerine korumacı bir anlayışla resmi ağızlardan tepkiler yükselmeye başlamıştı. Edebin korunması noktasında kadınların sosyal konumları ve giyim tarzlarındaki değişim tepkilerinin hedefi olmuştur.

1725 yılına tarihlendirilen bir ferman naklen şöyledir:

“... Bâzı yaramaz avratlar intihaz-ı fırsat ve sokaklarda halkı idlâl kasmına izhar-ı zîb ü ziynet ve libaslarında gûna-gûn ihdas-ı bid’at ve kefare avratlarını takliden serpuşlarında ucube hey’etler ile nice üslûb-ı ma’yub ibda’ ve âdab-ı ismet bi’l-küllîye meslûb olacak mertebe kıyafetler ihtira’ etmelerile... türlü türlü hey’et-i şeni’a ve kıyafet-i fazihaya mütesaddi ve birbirini görerek bu hâlet ehl-i ırz ve ismet olanlara da âdet olmak mertebelerine müeddi olmağla ümmet-i Muhammed’i idlâl ve ifsâda sebep ve ehl-i ırz ve sahibe-i ismet olanlara dahi ittihad-ı kıyafetten nâşi şenaetleri sirayetine bâdi olduğundan maada nisvan kocalarına teklif-i ham ve muhill-i edeb olan bid’at-ı seyyi’eleri üzere elbise-i nev-zuhûr tedarikine ikdam ederek zi-kudret olanları zükur ve nisâyâ haram olan isr’af-ı mal ve itlâf-ı menâl ile günahkâr ve kudreti olmayanlar ve olup bu hâlete riza vermeyenler eyyam-ı mübarekede zevcelerinden müfarekat edecek rütbelere vardığı zâhir ve âşikâr ve kâr-ı kadîm olan elbise ve akmişe kâsîd ve bi-itibar olduğundan ehl-i suukda ve sâir ahaliy-i beldede zaruret ve ihtiyaç vuku’una bâis....oldu” (Aktepe, 1958, s.43).

Fermanın devamında kadınların büyük yakalı ferace giymelerinin ve üç değirmiden büyük yemeni sarıp sokağa çıkmalarının yasaklandığı, eğer bu halde sokaklarda veya mesire yerlerinde görülürlerse feracelerin yakalarının o anda alenen kesileceği ve bu hâlde ısrar eden

olursa ikinci ve üçüncü seferden sonra İstanbul'dan sürgüne gönderilecekleri ifade olunmaktadır (Çaha, 1993, s.96-97; Kurtoğlu, 2000, s.36; Özbilgen, 2011, s.260-261).

Bugün, Lale Devri'nin genel anlamda en çok eleştiri aldığı hususlar, zihnen ya da bilimsel ve teknolojik anlamında değil görsel olarak batılılaşma yoluna gidilmesi ve genellikle Sadabad'ta Avrupa devletlerini taklit ederek şenlikler ve ziyafetler düzenlenmiş olmasıdır. Hatta Sultan III. Ahmed ile İbrahim Paşa, Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa'dan getirmiş olduğu planlara göre bahçe ve kasr inşa ettirme işine önemli mesai harcamışlardır (Aktepe, 1958, s.48). Osmanlı Sarayı, ziyafetlerin ve mimarinin batılılaşması hususunda destekleyici bir role bürünürken aynı ayrıcalık kadınlara tanınmamıştır. Devletin batılılaşması istenirken kadının batılılaşması ahlakı bozacağı için yasaklanmıştır. Çünkü gerek kadınların diğer kadınları etkilemesi gerekse benzeri kıyafetlere sahip olmak için kocalarını zorlayarak boşanmakla tehdit etmeleri, başta kendi aileleri olmak üzere diğer kadınların ailelerini de etkileyecek bir tehlike olarak görülmüştür.

Benzeri bir yasak Sultan III. Selim döneminde uygulanmıştır ancak bu defa hatt-ı hümayuna yansıyan husus açık giyinmek değil, “açık renk” giyinmektir. Çarşı ve pazarda açık renk ferace ve hadden fazla yakalı ferace giyerek edepsizlik ettikleri görülen ve iştilen kadınların yakalarının kesilmesi ve bazı edepsizlerin ise sürgün edilmesi hakkında bir ferman 22 Mart 1797 tarihinde ilan olunmuştur (BOA, HAT. 1408/57104).

Lale Devri'nde yazılan ferman Şevval ayının başlarına yani hemen Ramazan bayramından sonraya tarihlenirken Sultan III. Selim'in yayınladığı ferman Ramazan ayı içerisinde ilan edilmiştir. Bu durumda Osmanlı Sarayı'nın kadınların kıyafetlerini sürekli olarak takip etmediği ancak Ramazan ayında Sultan III. Selim'in de ifade ettiği üzere “iştilerek” şikâyete konu olduğu ve bu nedenle bu fermanların kaleme alındığı iddia olunabilir.

Osmanlı fermanlarında kadınların tek başlarına sokağa çıkmalarının yasak olduğuna dair herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Ancak 15 Ekim 1727 tarihli bir başka fermanda Kağıthane ve Alibey köyüne gidecek kadınların at arabalarına binmelerine izin verilmiştir (BOA, C.NF. 16/756). Bu izinler Sultan II. Mahmud döneminde güvenlik endişeleri nedeniyle kaldırılmıştır.

Sultan II. Mahmud tarafından 1821 yılında ilan edilen bir hatt-ı hümayundaki “*vaka-i fesadın zuhurundan berü rical ü nisvanın gerek piyade ve gerek arabalarla seyir yerlerinde geşt ü güzarları mukteza-yı irade-i seniyye-i şahaneleri üzerine men' olunmuşken...*” (BOA. HAT. 300/17864) ifadelerinden kadınların önceden yaya veya arabalarla seyir yerlerine tek başlarına gitmelerinde bir engel olmadığı anlaşılmaktadır. 1727 tarihli ferman ile aralarındaki en önemli fark, ilkinde İstanbul'un civar köylerine gidecek kadınların seyahatlerine izin verilirken, ikincisinde sadece seyir yerlerindeki yasaktan bahsedilmektedir.

Vaka-i Fesad olarak ifade edilen ve Sultan III. Selim'e karşı girişilen isyanla başlayıp Alemdar Mustafa Paşa'nın müdahalesiyle devam eden süreçte kadınların can ve ırz güvenliğini sağlamak adına kadınların tek başlarına dolaşmaları veya böyle seyir yerlerinde toplanmaları yasaklanmıştır (BOA. HAT. 300/17864). Aynı hattın devamında ise kadınlardan mesirelere gitmeyip yalnız işi olanların araba ve kayığa binmelerinin engellenmemesi emrolunmuştur. Yalnız başına seyir yerlerine giden erkeklere izin verilmesi ancak onların da sayısının oldukça az olmasından bahisle arabacı ve kayıkçı esnafının sıkıntı yaşadığından bahsedilmektedir (BOA. HAT. 300/17864). Yani kısıtlamalar sadece kadınları değil, erkekleri de kapsamaktadır fakat erkekler için konulmuş kurallar biraz daha esnektir.

Tanzimat'ın hemen arifesinde kaleme alınan 28 Eylül 1839 tarihli bir belgede (BOA, İ.DH. 3/104) ayakları çarüksüz ve başlarını ehl-i ırza yakışmayacak bir surette örten Müslüman kadınlar eleştirilmiştir. Belgenin devamında Ermeni ve Katolik kadınlarının ise Müslüman kadınları taklit edip onlar gibi giyinmeleri nedeniyle ayırt edilememelerinden bahsedilmiştir. Temelde engellenmek istenen husus Müslümanların zimmilere benzememesi (Bozkurt, 1996,

s.20) iken zimmilerin de Müslümanlara benzememesi gerekiyordu. “*Kim bir kavme benzerse onlardan olur*” meşhur hadisine binaen devletin asli unsuru olan Müslümanlar her şart altında diğer unsurlardan ayırt edilmeliydi ve onlar gibi olmamalıydı. Bu yönüyle İslami öğretilere uygun olan bu belgede her ne kadar Müslüman kadınların yeterince örtünmemesi ve gayrimüslim kadınların ise fazlaca örtünmesi sorgulanıyor ise de yüzyıllardır farklı tür ve renklerde kıyafetler giyinmeyi kanun haline getirmiş bir toplumda bu durumu çelişki olarak da görmemek gerekir.

Çelişkiler sonraki yıllarda daha belirgin bir hale gelecektir zira Osmanlı Devleti kurumları ve toplumu ile modernleşmeye çalıştıkça daha muhafazakâr bir hüviyete bürünmüş ve İslami söylemler artmıştır. Bulaç (2005)’a göre bunun temelinde iki sebebi vardır. İlki Tanzimat’ın üzerinden zaman geçtikçe, Tanzimat’ın gerçek niyeti ortaya çıkmış “*ve bunun İslâm ve devletin idarî geleneklerinden köklü bir kopuş olduğu*” anlaşılmıştır. İkinci neden ise Islahat Fermanı’nın Müslüman halk aleyhinde olması ve gayrimüslimler lehine bir eşitsizliğe yol açmasıydı (Bulaç, 2005, s.52-53). Dönemin aydınlarına göre Tanzimat bir kültür taklitçiliğinden ibaretti ve özellikle Yeni Osmanlılar bu boşluğu doldurmak için İslam felsefesinden yararlanmayı teklif ederek, Tanzimat felsefesinin zemininin boş olduğunu iddia ediyorlardı (Mardin, 1991, s.89). Diğer yandan gayrimüslim tebaanın isyanları, 93 harbi sonrasında özellikle gayrimüslimlerin yaşadığı toprakların sınırın dışında kalması ve akabinde Anadolu’ya yapılan göçler sonrası nüfus oranında Müslümanlar lehine ciddi bir artış olması eklenebilir. Son olarak ise Sultan II. Abdülhamid’in dünya ve siyaset görüşünün neticesinde hilafet kurumunu güçlendirerek, bu kurumun tüm Müslümanlara hitap edecek şekilde yeniden düzenlenmesi ifade edilebilir (Deringil, 2017, s.29). Böylece Osmanlı Devleti, “*Tanzimat devrine oranla daha açıkça ifade edilen bir İslamî kimlik kazanmış*”tı (Deringil, 2017, s.29). Ancak diğer taraftan Tanzimat’la birlikte dönüştürülmeye çalışılan toplum, özellikle liman kentlerinde ve Beyoğlu gibi Avrupalı tacir, seyyah ve diplomatların ikamet ettiği ve dolaştığı yerlerde, tesadüf ettikleri manzaradan etkilenmiş olarak yavaş yavaş görsel olarak da batılılaşmaya başlamıştır. Sultan II. Mahmud’un pantolon ve fes kararı ile kılık-kıyafet konusundaki batılılaşma, kadınların da giyim-kuşamda yarım asır içerisinde batılılaşmasına sebep olmuştur ancak Sultan II. Abdülhamid döneminin oluşturduğu yapı içerisinde kadınların batılı görünmesi tepki çekmiştir. Kadınların uygunsuz kıyafetlerle dışarıda dolaşmaları ile pazarda veya erkeklerin toplu olarak bulunduğu mahallerde gezmeleri yasaklanmış ve bu yönde hem bir irade-i seniyye hazırlanarak gazeteler vasıtasıyla ilan edilmesi istenmiş hem de belirtilen bu hususlarda önlem almak üzere polisleri görevlendiren bir talimatname taslağı hazırlanarak 3 Temmuz 1881 tarihinde görüşülmek üzere Şura-yı Devlete havale edilmiştir (BOA, ŞD. 1285/1).

Bu talimatnamenin taslak metninde mealen şu hususlar yer almaktadır:

- Adab-ı umumiyye muhalif şekil ve ahval içerisinde bulunan kadınlardan arabalı bulunanlar, eğer ki gezi arabası ise arabacı polis tarafından çağrılarak kadınların semti, mensubu oldukları aile ve kocaları, vilayeti, semti ve ikametgâhı tahkik edilerek böyle adaba aykırı kıyafet ile gezme yasak olduğundan evlerine dönmeleri kendilerine bildirilerek, dönmedikleri takdirde önce polis tembihatını dinlemedikleri için ceza alacakları ve polisin arabayı gözetim altında tutacağı arabacı tarafından kadınlara bildirilecektir.
- Araba kira ise aynı malumat kendilerine verilerek sorular cevaplanırken arabacı semt ve mahallesini yanlış verenler de olacağından öncelikle kira arabalarının daire ve sıra numaraları alınacak ve arabacının bu kadınları hangi mahalden aldıkları arabacıya sorulacak sorular ile anlaşıldıktan sonra hanelerine dönmeleri tembih edilecektir.
- Yaya olarak dolaşan kadınlar dahi kıyafetlerini adab-ı umumiyye uygun hale getirmediği çarşı ve pazarda bulunamayacaklardır. Hangi mahalle giderlerse gitsinler evlerine ulaşana kadar polisin gözetimi altında bulunacaklardır.

- Ahlaksızlığa alışkın olanların pek çokları polisler tarafından tanındığı ve tanınmayanlar ise kıyafet, tavır ve hareketlerinden anlaşılacağı için onların da görüldükleri anda kıyafetlerini adab-ı umumiye'ye uygun hale getirmek, başka yere gitmemek ve adab haricinde muamelede bulunmamak üzere polisin gözetimi altında evlerine gönderilecektir.
- Ramazan gecelerinde kadınların komşu ve akrabalarına gitmelerinde bir mahzur olmadığı ancak yaya veya arabalar ile Şehzadebaşı ve Aksaray gibi erkeklerin toplu olduğu mahallerde dolaşmaları yasak olduğundan arabacıları tembihlenerek doğruca bu kadınların evlerine götürülmeleri; ancak arabacıları dinlemeyip tekrar dönerlerse bu durumda arabalar en yakın sokağa yönlendirilerek yayalara dahi sokak başlarında bulunan polisler tarafından bu caddelerde gezmenin yasak olduğu hatırlatılacaktır (BOA, ŞD. 1285/1).

Bu talimatname Şura-yı Devlete gönderilirken basit bir pusulaya “İşaret-i Aliyye” başlığı ile bir şerh düşülmüştür. Bu şerhte “*adab-ı umumiye'nin muhafazasına diyecek yok ise de talimatın teshil olduğu kuyud ve şurut taise-i nisayı ale'd-devam ve ale'l-ittlak polis nezareti altında bulundurmamak o misillü kadınları polis memurlarının her türlü makasına arz-ı teslimiyete mecbur etmek demek olup kadimen dahi mesbuk-ı bi'l-emsal olmayan ve mugâyir-i kanun olan böyle bir muamelenin cevazı muhtaç-ı tetkik olacağı Şura-yı Devlet riyaseti celilesine*” yazılıdır (BOA, ŞD. 1285/1).

Şura-yı Devlet hem bu pusulayı dikkate almış hem de dönemin kendi dinamikleri ve hukuk kuralları içerisinde olayı değerlendirmiştir. Şura-yı Devletin öncelikle itiraz ettiği husus çarşaf, yaşmak, ferace gibi kesin giyim kuşam kuralları belirlenmemesidir. Zira önemli olan güzelce ve ziynet yerlerini örtecek şekilde örtünmektir. Ayrıca özellikle İstanbul başta olmak üzere kalabalık bir şekilde dağılmış olan ve zor koşullar altında yaşayan muhacirlerin kıyafetleri bu kurallara uygun olmamakla birlikte muhacirlere herhangi bir şekilde müdahale de edilmemektedir. Diğer yandan oluşturulan talimatnameler tüm Osmanlı topraklarında geçerli olacağı için Hicaz, Irak ve Arabistan taraflarında ferace gibi bir gelenek olmamasından ötürü bu talimatı bu mahallere uygulamak da Şura-yı Devlete göre mümkün değildir. Son olarak ferace giyen kadınların kimlikleri teşhis edilebilirken çarşaf giyilmesi durumunda, çarşafın altındaki kişinin kadın ya da erkek olup olmadığını ayırt etmek zor olacağı için güvenlik açısından da katı bir örtünme talimatının zararları olacağı ifade edilmiştir (BOA, ŞD. 1285/1).

Tüm hususlar gözetilerek talimatnamenin yeniden düzenlenmesi gerektiğini beyan eden Şura-yı Devlet, ayrıca kadınların kılık ve kıyafetlerinin kontrolü ve çarşıda pazarda tek başlarına gezmelerinin denetlenmesi için polisler görevlendirilecekse herhangi bir usulsüzlüğe ve kötü muamele'ye sebebiyet verilmemesi ve bu konuda polislerin sıkı sıkıya tembihlenmesi ifade edilmiştir. Aslında Şura-yı Devlet mazbatasının taslak metninde ise bu konuda görevlendirilecek polislerin edep, iyi niyetli hal ve hareketleriyle bilinenlerden olması gerektiği ifade edilmiş fakat sonradan bu ifadenin üzeri çizilmiştir (BOA, ŞD. 1285/1).

Şura-yı Devletin uyarıları dikkate alınarak talimatname yeniden düzenlenmiş ve polisin “nezaret” etme konusundaki yetkileri kısıtlanmıştır. Talimatnamenin bu yeni müsvedesinde kadınların uygunsuz kıyafetlerle çarşı ya da pazarda, araba veya yaya olarak gezmeleri yasaklanarak bu şekilde görüldükleri takdirde ikamet ettikleri mahal belirlenip hususi bir jurnalle ihbar edileceklerdir. Ancak uygun kıyafetlerle bildikleri mahallere, komşu ve akrabalarına gidip gelmelerine bir şey denilmeyecektir (BOA, ŞD. 1285/1).

Kadınların mübarek aylarda ve özellikle Ramazan ayında Sultan Bayezid meydanında çarşı içinde, Şehzadebaşı'nda, Aksaray caddesinde velhasıl erkeklerin toplu olduğu mahallerde gece-gündüz yaya ve araba ile dolaşmaları yasaktır. Yasağa aykırı bir şekilde tekrar tekrar dolaşan arabalar olursa arabacılar da ceza kanununun 254. maddesi uyarınca cezalandırılacaktır. Bu arabacılar aynı zamanda polis tarafından hususi bir jurnal ile ilgili mercilere bildirilecektir. Yayaların ötede beride toplanması yasaktır ve eğer yanlarında erkek var ise ona, yok ise

içlerinden birisine polis tarafından bulunulan mahalde dolanmanın yasak olduğu güzel bir şekilde bildirilecektir (BOA, ŞD. 1285/1).

Tanzimat döneminde Osmanlı hukukuna “kanunsuz suç olmaz” ilkesi eklenmiş ve bu ilke 1858 tarihli Ceza Kanunnamesinin 15. maddesinde de ifade olunmuştur (Düstur, 1289, s.540). Şura-yı Devlet’in görüştüğü yukarıdaki hususların ceza kanununda herhangi bir karşılığı olmamasına rağmen idarî olarak ve herhangi bir cezaî yaptırım öngörmeden sadece polis tarafından kadınlara yapılacak uyarı ve nasihatler müeyyide olarak ortaya çıkmaktadır. Ceza kanunnamesine ilave olunmadan herhangi bir yaptırım uygulanması, dönemin hukukunun temel ilkelerine ters düşeceği için taslağı kaleme alanlar bu noktayı göz ardı etmemişlerdir. Diğer yandan cezaî yaptırım arabacıları kapsamaktadır fakat onlar için uygulanacak ceza ise zabtiyeye karşı gelmek kabahatinden doğan bir cezadır (Düstur, 1289, s.594). Yani özünde suç olmayan bir fiili gerçekleştiren kadınları taşıyan arabacılar, bu eylemlerinde ısrar eden kadınları taşımakta ısrar ederlerse cezalandırılacaklardır. Ancak yasamanın başında Sultan’ın şahsı olduğu ve kadınların kılık-kıyafeti konusunda çıkartılacak bir irade-i seniyye doğrudan kanun olduğu için Osmanlı Devleti’nin siyasal rejimine aykırı değildir.

Şura-yı Devlet’te görüşülen adab-ı umumiyenin muhafazası ile ilgili uygulamalar sadece kadınları değil erkekleri de kapsamaktadır. Özellikle Ramazan ayında sokak ortalarına kadar iskemleler konularak gelen geçene mani olunmaması, gazino ve kahvehane önlerine konulacak sandalye ve iskemlelerin kesinlikle kaldırım dışına çıkartılmaması, tüm bu hususların hem Şehremanetine tebliği ve hem de gazetelerle ilan edilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca kadınlara sarkıntılıkta bulunan erkeklerin ceza kanunnamesinin 202. maddesi zeyline göre cezalandırılması ve eğer bu tür sarkıntılıklar askerler tarafından meydana gelir ise polis memurlarının kendilerini önce ikaz etmeleri ve dinlenemezler ise askeri kanunlar uyarınca ihtar edilmeleri kararlaştırılmıştır (BOA, ŞD. 1285/1).

1882 yılının Ekim ayında kadınların İslam’a ve adab-ı umumiyyeye aykırı hareketlerinin men edilmesine dair kararlar alınmasına rağmen neden tamamen bu kuralların uygulanmadığı polis müdürlerine ve gereken kişilere sorulmak üzere Şura-yı Devlet’te bir kez daha gündem maddesi haline gelmiştir (BOA, ŞD. 1285/20). Sorunun cevabı kısmen dönemin polis gücünün sayısında yatmaktadır. 1882 yılındaki polis sayısı tam olarak bilinmese de 1894 yılında İstanbul hariç tüm Osmanlı topraklarında 779 polis varken 1902 senesinde ise İstanbul’da 2275 polis mevcut idi (Özbek, 2009, s.9). Öte yandan bürokrasinin kalbi konumundaki İstanbul’da büyük küçük bürokratlar Avrupalı diplomatlar ve tüccarlar vasıtasıyla batılı ürünlerle ve batının lüksüyle tanışıp bunları gündelik yaşamlarına dâhil etmişlerdi (Biber, 2009, s.34). Böylece batılılaşma başta bürokratlar ve bürokrat eşleri tarafından sokaklarda görünür hale gelmişti. Esnaf, zanaatkâr, çiftçi ve işçilerin yahut eşlerinin Beyoğlu’ndaki büyük mağazalara girmesi veya sokaklarda arabalarla gezmesi istisnai durumlar hariç pek ihtimal dâhilinde değildi. Bürokratlar, subaylar ya da aktif olarak devlet kademesinde olmasa bile atadan ve dededen bir mal varlığına sahip olanlar ancak böyle bir imkâna sahip olabilirdi. Bu durumda Avrupaî tarzda giyinen kadınların eşleri yüksek ihtimal ki, bu kanunları kaleme alan yahut icra eden kimselerdi ve sırf bu hâl dahi alınan tedbirlerin neden işe yaramadığının en belirgin ifadesiydi. Saraylı kadınları ise polisin talimatları ilgilendirmiyordu. Onlar tüm bu süreçten ve kurallardan bağımsız bir şekilde diledikleri gibi giyinmekte özgürdüler. Bu durumda polislerin zengin ve güçlü kadınlara bir yaptırım gücünün olması da oldukça düşük bir olasılıktı. Mevcut talimatlar da nasihat etmekten ve kadınları evlerine göndermekten daha fazla müeyyideye sahip değildi.

Uygulamadaki başarısızlığa rağmen Osmanlı hükümeti vazgeçmedi ve hatta kısıtlamaların çerçevesini genişletmeye çalıştı. Yeni düzenlemeler artık sadece kadınların kılık kıyafetine değil yeni edindikleri alışkanlıklarına da müdahale etmeyi amaçladı.

Dâhiliye Nezareti tarafından Şehremaneti, Zabtiye ve Matbuata 16 Nisan 1888’de gönderilen bir tezkirede kadınların yalnızca açık-saçık gezmek ve başlarına bir tül iliştiirmeleri değil, ferace yerine manto giymeleri, arabalarla Beyoğlu’nda gezmeleri ve büyük mağazalardan

saatlerce çıkmamaları bile sorgulanarak gayr-ı caiz görülmüştür (BOA, DH.MKT. 1501/60). Hatta öyle ki, bazı devlet dairelerinde ve okullarda ezandan sonra cemaatle namaz kılınmaması üzerine devlet memurlarına nasihat edilmesinin ve zaman zaman gazetelerde bu hususta yayın yapılmasının dahi irade-i seniyyenin gereği olduğu ifade edilmiştir (BOA, DH.MKT. 1501/60).

6 Ekim 1892'de Dâhiliye Nezareti tarafından Zabtiye Nezaretine gönderilen tezkire kadınların sosyal hayata karışmalarına ve erkeklerle olan ilişkilerinde yeni tavırlar geliştirdiklerini göstermektedir. Cuma ve pazar günleri Bakırköy'e trenlerle gidip dolaşan veya piknik yapan kadınların erkeklerle birlikte gezmeleri, birbirlerine yakın oturmaları ve bazı erkeklerin de trenlerde bulunan kadınlara sarkıntılık etmelerinden dolayı bu durumun önüne geçilmesinin lüzumu ve kadınlara da polis memurları tarafından münasip bir surette gereken uyarıların yapılması istenmiştir. Uyarıları dinlemeyen ve kılık-kıyafeti dine uygun olmayan kişilerin hangi aileden oldukları öğrenilerek "gizli" bir şekilde velilerine yazılı olarak haber verilmesi, erkeklerden uyarılara kulak asmayanların ise kanunda belirtilen cezanın uygulanması adına mahkemelere sevki talep edilmiştir (BOA, DH.MKT. 2008/22).

Peki, bu gizlilik kime karşıydı? Kabahati işleyen kadınlara zaten polisin nezaret etmesi yahut uarması söz konusu iken o kadından bir şey saklamak anlamsızdı. Bu durumda gizlilik, aile reisini korumak adına olmalıydı. Yani İstanbul elitlerinden olan hane reisinin karısının ya da kızının yol açtığı bu kabahatin diğer elitlerden gizlenmesi yüksek bir olasılıktı. Kanunları yazanların ve yürütenlerin elitlerden olduğu düşünüldüğünde ısrarlı yasakların neden işe yaramadığı daha net ortaya çıkmaktadır. Ailenin nüfuzu, alınan kararların yaptırım gücünden daha yüksek olabilirdi. Sonuçta 19. yüzyıl İstanbul'unda esnaf, zanaatkâr, işçi gibi alt tabaka kesimden olan erkeklerin eşlerinin batılı tarzda giyinip kuşanması, mesire yerlerine gitmesi, Beyoğlu'nda büyük mağazalarda dolaşması çok olası değildi. Ayrıca özellikle arabaya binmek, kadınlar için yüksek statünün önemli bir göstergesiydi (Faroqhi, 2010, s.302).

Aynı belgede son olarak Bakırköy istasyonunda oluşan yoğunluk nedeniyle kargaşa ve izdihama sebebiyet vermemek için kadınların vaktinde istasyonda olmaları yönünde yine kendilerine gereken uyarıların yapılması, istasyonda bulundurulacak polis memurları vasıtasıyla erkek ve kadınların trenlerde karışık bir şekilde oturtulmamaları ancak bu uygulamanın kibarca yapılması, herhangi bir çirkinliğe ve hakarete meydan verilmemesi yine Zabtiye Nezaretinden istenirken, edebiyatla gezenlere ise kesinlikle karışılmaması gerektiği bildirilmiştir (BOA, DH.MKT. 2008/22). Bu uygulamada tuhaf olan, oluşan izdihamın engellenmesi için kadınların vaktinde tren istasyonunda olmalarının istenmesidir. Böylece polisler, erkenden gelen kadınlara anında müdahale ederek ilgili trenlere kendilerini yönlendirip erkeklerle bir araya gelmelerini engelleyebileceklerdir.

1890'lı yıllarda kadınlara özel olarak düzenlenmiş vakitler haricinde kadınların camilere girmemeleri ve özellikle İslamiyet'in şiarına aykırı kıyafetlerle hiç girmemeleri konusunda Zabtiye Nezareti görevlendirilmiştir (BOA, BEO. 177/13260).

1899 yılının Temmuz ayında kadınlara mahsus olarak tanımlanmış "münasebetsizliklere" yenileri eklenmiştir. Fenerbahçe ve Sarıyer de bir takım mesire alanlarında tesettüre riayet etmeden açık saçık gezen, kocalarıyla açık arabalara binen ve özellikle Fenerbahçe taraflarında "gece vaktine kadar kalmak gibi bazı münasebetsizliklerde" buldukları ihbar edilen kişilerin bu türlü hallerinin adab ve şiar-ı islamiyeye aykırı bulunmuş olmasından dolayı Dâhiliye Nezaretine gereğini yapmaları emrolunmuştur (BOA, BEO. 1346/100910). Kadınlara yönelik olan kısıtlamalara böylece bir yenisi daha eklenmiş ve kocaları ile dahi olsa gece geç vakitlere kadar kalmak münasebetsizlik olarak tanımlanmıştır.

1906 yılının Kasım ayında tiyatrolarda edepsiz tavırlar takıman kantoculardan "edeb ve terbiye dâhilinde icra-yı sanat edeceklerine dair" teminat alınması ve neticesinin Zabtiye Nezaretine bildirilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, DH.MKT. 1131/67).

II. Meşrutiyet'in ilanının hemen akabinde yaşanan özgürlükçü hava kadınlar için pek de geçerli olmamıştır. Hatta gerek adab konusunda kullanılan terminoloji gerekse yaptırımlar biraz daha sertleştirilmiştir. Kadınların kılık-kıyafetlerine yönelik belgelerde önceleri “*adab-ı umumiye*” ve “*adat-ı milliye*” gibi ifadeler kullanılırken zamanla bu kavramların yerini “*şiar-ı İslamiye, adab-ı dinîye, adab-ı şer’iyye*” gibi doğrudan dini referanslar içeren kelimeler almıştır. 4 Aralık 1908 tarihli ve Meşihat tarafından kaleme alınan bir ilan-namede ferace, çarşaf ve yaşmakların şekil değiştirdiğinden bahsedilmiştir. Çarşafın adı entari biçiminde, feracelerin kolsuz ve münasebetsiz bir şekilde yapılıp yaşmakların da gayet ince ve saçları gösterir bir vaziyette olduğu, hatta bazı kadınların ferace yerine subayların giydiği ceketlere benzer bir şekilde ceket ve manto giydikleri ifade edilmiştir. Tesettür zamanı gelmiş olan genç kızların ise hala gayet açık kıyafetlerle gezmekte oldukları görüldüğünden bunun asla caiz olmayacağı belirtildikten sonra kadınlardan adab-ı şer’iyye ve şiar-ı İslamiyeye muhalif kılık-kıyafette gezenler olduğu ve tahkikatla anlaşıldığı halde bunların velileri hakkında “caydırıcı tedbirler (tedabir-i zecrîye)” alınacağı beyan edilmiştir (BOA, İ.DH. 1418/16). Konuyla ilgili bundan önce değerlendirilen yakın dönem belgelerde genellikle “nasihat” ve “ihtarat” gibi ifadeler kullanılırken Meşrutiyetin ilanı akabinde ve doğrudan meşihat tarafından kaleme alınan bir belgenin “tedabir-i zecrîye”den bahsetmesi oldukça ilginçtir. Kaldı ki, şeyhülislamlık makamının herhangi bir caydırıcı tedbir alması hukuken mümkün değildi. Yine de atılan bu gibi adımlar kadınların giyim tarzlarına yönelik daha fazla müdahalenin gelmesini sağlamıştır.

Kadınlar kılık-kıyafet konusunda ne kadar İslami kaideler içerisinde tutulmaya çalışılmış ve başarısız olunmuşsa da, maruz kaldıkları sarkıntılık ve hakaret gibi davranışlarda kadınlar suçlu görülmemiştir. Temmuz 1912’de Mudanya’da Necmeddin Bey’in haremindedir bulunan kadınlar İslami kaidelere yakışmayan bir biçimde gezmekte iken yanlarında geçen birkaç şahıs ve iki jandarma tarafından “*şu kıyafetlerin haline bakın ne münasebetsizdir*” denilerek kadınlar tahkir edilmiştir. Bu cümlelerin hakaret suçu olduğuna kanaat getirilerek gerekenin yapılması istenmiştir (BOA, DH.H. 29/39).

Osmanlı Devleti’nin son günlerinde kadınların kılık kıyafetine yönelik müdahaleler sadece devlet kurumlarından değil cemiyetlerden de gelmeye başlamıştır. Türk Budağı Koruma Cemiyeti kendisini ‘kıyafet-i nisvan-ı İslamiye’nin tensik ve ıslahına arz etmiş’ olarak tanıtmıştır. Kadınların şeriata ve edebe aykırı giyimlerinin diğer kadınları da etkilemesinin yüksek ihtimal olduğunu, bu durumun münasip dairelerden ve muktedir memurlardan lüzumu kadarının görevlendirilerek çözülmesini, şeriata ve edebe uygun bir kılık kıyafet zevkinin oluşturulmasını tavsiye etmişlerdir. (BOA, MF.MKT. 1244/31).

2. Yöntem

Bu çalışmada, Osmanlı kadınlarının gündelik yaşamlarının nasıl olduğu problemi üzerinden kaynak araştırma süreci başlamıştır. Osmanlı arşivindeki belgelerin taranması, toplanması ve transkribe edilmesiyle başlayan araştırma sürecinde araştırma eserler de incelenmiştir. Belge ve eserlerin toplanmasından sonra elde edilen verilerin yönlendirmesi ile hipotez ortaya çıkmıştır. Çalışma içerisinde de görüldüğü üzere Sultan II. Mahmud ve Sultan II. Abdülhamid döneminde kadınların seyahatlerine ilişkin yazılan fermanlardaki söylem ve uygulama farkı Osmanlı Devleti’nin son döneminde daha muhafazakâr bir hüviyete bürünüp bürünmediği hipotezinin oluşmasını sağlamıştır. Osmanlı Sarayı’nın kadınlar üzerine aldığı kararlar üzerine yoğunlaşan bu çalışmada nitel araştırma yöntemi izlenerek etnografik ve örnek olaylar desenleri ile araştırma tamamlanmaya çalışılmıştır.

Sonuç

Lale Devri’nde saray ve sadaret yüzeysel, görsel, suni ve gösterişli bir şekilde batıyı örnek aldığı için bugün dahi eleştirilmektedir. Aynı eleştiriyi Osmanlı toplumu ve toplumun önemli bir parçası olan kadınlar için de yapmak mümkündür. Zira sarayla paralel bir şekilde, özellikle İstanbullu kadınlar zihnen, fikren, ailevî veya eğitim olarak batılılaşmadan giyim-kuşam anlamında batılılaşma yolunu izlemişlerdir. Kadınlar arasında yayılmaya başlayan

alafrağa modasının tepki görmesi kaçınılmazdı ve batılı tarzda edebe aykırı giyim-kuşam ilan edilen fermanlarla en yüksek ağızdan defalarca yasaklanmıştır. Yasaklara rağmen, Osmanlı yönetiminin başlıca çekincesi gerçekleşerek bu moda diğer kadınları da etkilemeyi başarmıştır.

Sultan II. Mahmud'un saltanatının başlarında yaşanan asayişsizlik kadınların güvenliği için hayat tarzlarında kısıtlamalara gidilmesine sebep olmuşsa da asayişin sağlanmasından sonra bu yasaklar kaldırılmıştır. Ancak Sultan II. Abdülhamid döneminde kadınların mesire yerlerine tek başlarına yaptıkları geziler İslamiyet'e ve geleneklere aykırı olduğu için yasaklanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında resmi söylem eskiye kıyasla oldukça değişmiştir. Yine de kadınlara yönelik sarkıntılık gibi suçlarda ne kadar açık giyinirse giyinsin suçlu kadın olarak görülmemiştir. Bu tamamen erkeklerin uhdesinde olarak değerlendirilmiştir ve ceza kanunnamesinde suçun cezası net olarak tanımlanarak kadının erkeği tahriki gibi suçu hafifletici gerekçeler ortaya konulmamıştır. Ancak Makriköy istasyonu örneğinde olduğu gibi kargaşaya sebebiyet verilmemesi için kadınların vaktinde tren garında olmaları gerektiği ifade edilmiştir. İzdihamın yaşanmasında erkeklere hiçbir rol biçilmeyerek tüm sorumluluk kadınlara yüklenmiştir. Böylece sokakların ve kalabalık mahallerin erkeklerin mahalli olduğu kabul edilerek oldukça dolaylı yollardan Osmanlı toplumunun erkek egemen yapısı resmi ağızdan ifade edilmiştir.

Sonuç olarak kadınların kılık-kıyafet konusundaki ısrarları yaklaşık olarak Lale Devri'nden başlayarak Cumhuriyet'in ilanına kadar devam etmiş ve sonrasında Cumhuriyet rejiminin ortaya koyduğu yeni hedefler ve inkılaplar sayesinde kadının sosyal ve hukuki statüsü kanunların da desteği ile birlikte güçlendirilmiştir.

Kaynakça

- Aktepe, M. M. (1958). *Patrona İsyanı (1730)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Biber, A. E. (2009). Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Sistemine Eklemlenme Süreci ve Azgelişmişliğin Evrimi. *Uluslararası İnsani Bilimler Dergisi*, 6(1), 27-44.
- Bostan Ünsal, F. (2005). Mehmet Akif Ersoy. *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - İslamcılık (6)* içinde (ss.72-89). İstanbul: İletişim.
- Bozkurt, G. (1996). *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*. Ankara: TTK.
- Bulaç, A. (2005). İslâm'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslâmcıların Üç Nesli. *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - İslamcılık (6)* içinde (ss.48-67). İstanbul: İletişim.
- Çaha, Ö. (1993). *The Role of Women in the Formation of Civil Society in Post-1980 Turkey*. A Dissertation Submitted to the Department of Political Science and Public Administration of Bilkent University, Ankara.
- Deringil, S. (2017). *Simgeden Millete II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*. 4. Baskı. İstanbul: İletişim.
- Düstur I. Tertip*. (1289). Dersaadet: Matbaa-i Amire.
- Faroqhi, S. (2010). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*. 6. Baskı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2000). Introduction: Inventing Traditions. E Hobsbawm&T. Ranger (Ed), *The Invention of Tradition* içinde (ss.1-14). Cambridge: University of Cambridge.
- Karabulut, M. (2013). Tanzimat Dönemi Türk Romanında Kadın Üzerine Tematik Bir İnceleme, *Erdem*, 64, 49-69.

- Kurtoğlu, A. (2000). Tanzimat Dönemi İlk Kadın Yayınında Dinin Yer Alış Biçimleri, Y. Ramazanoğlu (Ed), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadının Tarihi Dönüşümü* içinde (ss. 21-52). İstanbul: Pınar.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim.
- Özbek, N. (2009). Tarih yazıcılığında Güvenlik Kurum ve Pratiklerine İlişkin Bir Değerlendirme. N. Levy, N. Özbek & A. Toumarkine (Ed), *Jandarma Ve Polis: Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine Çapraz Bakışlar* İçinde (ss. 1-19). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Özbilgen, E. (2011). *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adâb-ı Osmaniyye*. İstanbul: İz.
- Tanör, B. (2007). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. 16. Baskı, İstanbul: YKY.
- Topçu, M. (2019). *II. Meşrutiyet Döneminde Tesettür Tartışmaları (1908-1918)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)., Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Tunç Yaşar, F. (2022). Encountering The Age Of Civility: The Late Ottoman Etiquette Literature (1890-1918), *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 1-17. DOI: 10.1080/19448953.2022.2037982
- Ülken, H. Z. (2015). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. 3. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Zürcher, E.J. (2006). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. 20 Baskı, İstanbul: İletişim.

Arşiv Kaynakları

TC Devlet Arşivleri Daire Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO) 177/13260; 1346/100910.

Cevdet- Nafia (C.NF.) 16/756.

Dahiliye Nezareti Hukuk Kalemi (DH.H.) 29/39.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 1131/67; 1501/60; 2008/22.

Hatt-ı Hümayun (HAT.) 300/17864; 1408/57104).

İrade Dahiliye (İ.DH.) 3/104; 1418/16.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.) 1244/31.

Şura-yı Devlet (ŞD.) 1285/1; 1285/20.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.